Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове,
Зборник радова са научног скупа (Плужине, 24–25. септембар 2006),
Беране: Свевиђе – манастир Заграђе 2010, 17–60.

Др Марко ПОПОВИЋ

Соко ӣрад над Шћейан Пољем

- замак са задужбинама Косача-

Истраживања владарских и властеоских резиденција на подручју српских земаља средњега века представљају тему која није само од изузетног значаја за проучавање националне повести већ и европских развојних токова на подручју где су се прожимали културни и политички утицаји са истока и запада континента. Но, и поред свог посебног значења ова тема у нашој науци дуго није детаљније проучавана и тек у новије време почиње да привлачи већу пажњу истраживача.[1] Било је готово уобичајено да се остаци резиденцијалних утврђења, који су по правилу означавани као остаци "средњовековних градова",[2] посматрају издвојено као војне фортификације без ширег увида у остатке стамбене архитектуре, како у оквирима бедема тако и на околним просторима као могућим локацијама неутврђених дворова. Такође, и оближњи задужбински храмови су посматрани и проучавани издвојено, најчешће без покушаја да се повежу са суседним утврђењима и препознају као делови некадашњих резиденцијалних целина.[3] У том смислу, од изузетног значаја је проучавање резиденцијалног комплекса над саставцима Пиве и Таре, који је овом приликом предмет нашег посебног интересовања. У питању је пространо подручје са остацима замка – Соко града, подграђа, као и са рушевинама придворних храмова, где се јасно уочавају сви елементи који су у средњем веку чинили целину једне владарске или властеоске резиденције.

Топографија некадашњег резиденцијалног комплекса још увек се поуздано може сагледати, и пре обимнијих систематских истраживања. На високо уздигнутој заравни над ставама Пиве и Таре, која је позната као Шћепан Поље још из епохе средњег века, налазило се подграђе са црквом за коју се сматра да је била посвећена св. Стефану. Даље ка западу над Шћепан Пољем издиже се стеновити брег са врхом на коти 927, који доминира околином, посебно кањоном реке Пиве.

1 P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska,* Sarajevo l973; M. Popović, *La residence de Despot Djuradj Branković dans le Chatelet de la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7, Prilep 1978, 101-112; М. Поповић, *Владарски и властеоски двор у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2*,* САНУ, Београд 1997, 1-33; М. Поповић, *Владарско боравиште Стефана Немање у Расу*, Стефан Немања - Свети Симеон*,* историја и предање, Београд 2000, 233-245.

2 М. Поповић, *Замак у српским земљама позног средњег века*, Зборник радова Византолошког института 43, Београд 2006, 189-207 (са старијом литературом).

3 М. Поповић, *Липовац-трагови средњовековног властеоског боравишта*, Саопштења XXXIV, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2002, 157-177.

На том тешко приступачном положају налазе се остаци Соко града – некадашњег замка са двором - "столним местом" знамените властеоске породице Косача. У подножју северне падине, на простору Заграђа налази се још једна црква, чија некадашња храмовна посвета није позната. Од некадашњих некропола са гробовима обележеним стећцима, поред оне уз зидове цркве Светог Стефана, лако се уочавају само две. Једна се налазила на заравни Шћепан Поља, на неколико стотина метара севернije од остатака поменуте цркве, а друга високо у брегу, над седлом наспрам улаза у замак, односно данас рушевине Соко града (сл. 1).

У изворној историјској грађи остало је мало сведочанстава о главном утврђењу и "столном месту" Косача. Први пут овај комплекс се помиње, колико је засада познато, у повељи којом велики војвода Сандаљ Хранић са браћом уступа Дубровнику своју половину Конавала. Повеља је издата 24. јуна 1419. године "**на Стипанѣ Полѣ под Соколомь**".[4] Готово две деценије касније у повељи коју је 10. октобра 1435. године издао Сандаљев наследник, у то време још увек велики војвода Стефан Вукчић, на једном месту се наводи да дубровачки посланици "...**Тогда придоше вь славни двьрь г(о)спотва ми ѣ Соколѣ**".[5] У повељама којима је арагонско-напуљски краљ потврђивао поседе херцега Стефана Вукчића Косаче, Соко град се увек помиње на првом месту као главно херцегово утврђење, по коме је он у неким западним изворима помињан уз титулу "од Сокола". У првој краљевој повељи, издатој 1444. године овај замак је наведен као "*Sochol con un contato che chiama Drina*", а у другој повељи, издатој четири године касније, помиње се као "*castrum Soko*". У трећој, последњој повељи, из 1454. године, забележен је као "*civitate Socol cum omnibus suis pertinentiis, castris et confinibus*".[6] И у разним другим документима помиње се Сокол као место неких догађаја у време владавине херцега Стефана. Тако је познато да је средином јула месеца 1445. године из Сокола послато свечано херцегово четворочлано посланство које је требало да преговара о закључењу мира са Венецијом.[7] Нешто касније, почетком 1451. године, у Соколу, али и неким другим местима, вођени су преговори са Дубровчанима о трговини сољу.[8] Соколски замак налазио се у средишту збивања око планиране истовремене женидбе старог херцега и његових синова Владислава и Влатка у пролеће 1455. године. Мада церемонија није остварена у свему према првобитној замисли, остало је забележено да су три дубровачка посланика са богатим даровима и већим бројем музичара кренула 10. маја те године ка Соколу где се очекивало да се одрже свадбене свечаности.[9] Десет година касније у пролеће 1465. године, суочен са турском опасношћу, херцег Стефан је преговарао са угарским краљем о замени Сокола и других пограничних утврђења у Подрињу за безбедније поседе

4 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд – Сремски Карловци 1929, 297.

5 Љ. Стојановић, наведено дело, I/2, 37.

6 Наведено према: М. Динић, Земље херцега св. Саве, у: *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 194.

7 С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, Београд 1964, 89.

8 Исто, 131.

9 Исто, 218-219.

у Угарској. Међутим, те планове осујетила су турска освајања већ почетком лета исте године. Остало је забележено да је Сокол Турцима предао неки кнез Радоје који је за то био награђен поседом.[10]

После турског освајања Сокол је изгледа убрзо разорен, а цео резиденцијални комплекс са црквама и подграђем запустео. У потоњим вековима херцегов град над ставама Пиве и Таре остао је да живи само у магловитим народним предањима. У освит савременог доба на остатке изнад Шћепан Поља први је указао руски научник П. А. Ровински у свом делу о Црној Гори, објављеном у Петрограду 1909. године, за које је припремао грађу више од три деценије. Он је описао рушевине цркве на Заграђу и остатке на каменитом брегу, за које је претпоставио да су представљале властеоски летњиковац.[11] У том истом раздобљу, значи крајем XIX века, рушевине Соко-града појављују се и на аустријским војним картама. На цркву под Соколом у првим деценијама прошлог века скренуо је пажњу и С. Томић, али без покушаја да јој одреди порекло и значење.[12] Проблемом ове цркве детаљније се позабавио М. Ковачевић, који је објавио и њене техничке снимке.[13] Исти аутор је извршио и теренску проспекцију утврђења на брегу изнад Шћепан Поља, и уз скицу основе дао опис видљивих остатака.[14]

Прва археолошка истраживања на Шћепан Пољу и Заграђу обављена су у раздобљу између 1971-1973. године под руководством проф. В. Ј. Ђурића. У питању су била заштитна ископавања организована са циљем да се истраже и конзервирају остаци цркве Св. Стефана, угрожени планираном изградњом хидроелектране "Бук-Бијела" на Дрини. Наиме, тим пројектом, који на срећу није остварен, било је предвиђено потапање ушћа Пиве и Таре, као и целог Шћепан Поља. Планирана истраживања су обављена уз пратеће санационе конзерваторске интервенције,[15] али резултати истраживања никада нису објављени. Захваљујући сачуваној документацији,[16] у припреми је студијски рад о цркви Светог Стефана, која ће овом приликом бити обрађена у сажетом облику у оквиру целине некадашњег резиденцијалног комплекса – столног места Косача.

Соко град

Средишњи део резиденцијалног комплекса чинио је Соко град, односно замак Сокол са двором велмошке породице Косача. Остаци овог утврђења налазе се

10 Наведено према: С. Ћирковић, наведено дело, 263, 106.

11 П.А.Ровински, *Черногория в её прошлом и настоящем*, С. Петербург 1909, 223.

12 С. Томић, *Пива и Пивљани*, Српски етнографски зборник LIX, Насеља и порекло становништва 31, Београд 1949, 420.

13 М. Ковачевић, *Црква под средњовековним градом Соколом,* Старинар XVIII, Београд 1967, 221-224.

14 П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд-Улцињ 1975, 135-137.

15 Радовима на превентивној конзервацији руководила је арх. Марија Радан - Јовин.

16 Целокупна документација археолошких истраживања остатака цркве Светог Стефана на Шћепан Пољу чува се у Институту за историју уметности Филозофског факултета у Београду. Аутор дугује искрену захвалност пословодству Института за преглед ове документације и њено коришћење.

на стрмим стеновитим литицама које се издижу изнад кањона Пиве.[17] У питању је врх купастог брега који је једним седлом са источне стране повезан са суседним знатно нижим висом. Једини приступ утврђењу био је могућ само из овог правца (сл. 2). Систем одбране замка био је савршено прилагођен одликама терена. На многим местима вертикалне литице стена замењивале су камене бедеме тако да нису постојала континуирана зидна платна. Бедеми и куле грађени су само на местима где природна одбрана није била довољна. Услед чињенице да су подизани над стенама без дубљег укопавања темеља, остаци фортификација су само делимично очувани и видљиви, тако да се без обимнијих археолошких истраживања некадашња основа замка са дворским здањима може само фрагментарно, али не и у целини сагледати. Јасно је уочљиво да су главни елементи одбране били постављени са источне и делом северне стране, одакле се са седла прилазило замку. Ту се посебно издвајају остаци масивне источне куле кроз коју се, изгледа, и улазило у замак, мада се не би могла ни искључити могућност да се капија налазила непосредно уз ову кулу. Прилаз замку штитио је и један истурени део утврђења на стеновитом гребену са североисточне стране, који је са главнином фортификација био повезан преко два дуга и добро очувана паралелна бедема. Судећи према сачуваним остацима, цела источна страна према седлу била је повезана континуираним зидним платном, које је повезивало источну кулу са североисточним истуреним делом утврђења. Према југу, над окомитим литицама стена, била је истурена једна правоугаона кула, чија функција у систему одбране остаје недовољно јасна. Трагова бедема има и према неприступачним литицама са западне стране.

Брањени простор замка на врху каменитог брега био је веома подесан за одбрану, али са ограниченим могућностима за подизање стамбених и других здања двора. У том смислу, једине погодности пружала је омања зараван непосредно изнад источне улазне куле, дужине око 50, а ширине 20 - 30 m. На том простору, по свему судећи, налазило се неколико дворских здања. Од неких се назиру трагови камених зидова у терену, а две грађевине оставиле су свој траг у виду делова уклесаних просторија у стену. Други део дворског комплекса са траговима грађевина налазио се на самом стрмом врху брега у средишту брањеног простора замка. Ту се уочавају остаци једне грађевине од које је преостао део већег свода који је на јужној страни имао зидани отвор.[18] Цео тај простор је засут шутом те је тешко закључити да ли је у можда у питању прозор. Некадашња функција овог здања без детаљнијих археолошких истраживања не може се поуздано разјаснити. Није искључено да је овде у питању била цистерна над којом се налазила једна од дворских зграда. У непосредној близини, судећи према остацима угла једне масивне зидане конструкције, могло би се претпоставити постојање једне куле, као најдоминантнијег здања у замку. На овом простору, према површинским траговима, изгледа, може се наслутити и постојање једне мање цркве - вероватно двор-

17 П. Мијовић, М. Ковачевић, наведено дело, 135.

18 Исто, 137.

ске капеле.[19] Нешто даље према северу од остатака ових здања налазе се у стену уклесана два седишта - "клупе" са којих се пружа широк поглед на кањон Пиве и околину.

Остаци здања у замку пружају само основни увид у просторне диспозиције дворског комплекса. О његовом изгледу се за сада може само наслућивати. То су могла бити здања на каменим основама или зиданим приземним етажама, делимично усеченим у стенама, са главним стамбеним етажама од дрвене грађе. На овакав закључак, поред аналогних сазнања, указује и релативно мала количина грађевинског шута којим су засути њихови сада видљиви остаци.

О времену настанка Сокола – замка и "столног места" породице Косача, нема сигурних података. Поуздано се зна само да је овај замак постојао 1419. године и да се у њему тада налазио двор великог војводе Сандаља Хранића. Настанак првобитног утврђења свакако би требало датовати нешто раније. Нећемо погрешити ако претпоставимо да се градња Сокола временски подударала са растом моћи породице Косача, када после смрти краља Твртка Сандаљ Хераниħ постаје једна од најутицајнијих личности босанског Краљевства. Сасвим сигурно, главни породични замак је временом дограђиван, посебно у доба херцега Стефана, када су, вероватно, подигнуте и неке нове дворске палате. Међутим, тек ће истраживања у будућности омогућити стицање поузданијих сазнања о времену настанка и познијим доградњама у оквирима бедема овога некада знаменитог замка.

Црква Сетог Стефана на Шћепан Пољу

У подножју Соко града, у средишњем делу Шћепан Поља налазе се остаци некада монументалне цркве, задужбине великог војводе Сандаља Хранића, за коју се сматра да је била посвећена св. Стефану (сл. 3). Њене рушевине, вековима засуте шутом, откривене су и истражене 1971-72. године, што је омогућило да се дође до поузданих сазнања о некадашњем изгледу и значењу овог знаменитог здања. Био је то највећи храм подигнут у областима којима је током XV века владала моћна властеоска породица Косача. Укупна дужина му је износила преко 25 m, са ширином припрате од око 10 m. У очуваном корпусу грађевине, чији преостали зидови досежу и до четири метра висине, могу се уочити три основне етапе грађења. Уз цркву је накнадно дограђена пространа припрата, а потом са северне стране и један мањи параклис (сл. 4).

Првобитна црква била је једнобродна, крстообразне основе, са благо потковичастом апсидом на истоку и бочним правоугаоним певничким просторима. Унутрашњост цркве је са два пара мањих пиластара била рашчлањена на три травеја приближно једнаких димензија. Олтар, који је обухватао апсиду и источни травеј, био је од наоса одељен зиданом олтарском преградом (сл. 5). На очуваним зиданим остацима јасно се уочава положај царских двери и нешто мањих северних врата. Међу налазима из шута издвојени су комади пластике прекривени фрескомалтером, који потичу од порушених горњих делова ове преграде. Међу

19 За овај податак дугујем захвалност оцу Лазару, јеромонаху оближњег манастира на Заграђу.

њима, за неке се могло претпоставити да представљају делове проскинитара престоних икона. У делу олтарског травеја, поред две правоугаоне нише у северном зиду остали су очувани и остаци призидане трпезе за проскомидију са траговима сливника. На супротном, јужном зиду, у делу намењеном ђаконикону откривена је једна већа правоугаона ниша са трагом хоризонталне дрвене преграде. У средишту олтара преостала је база часне трпезе у виду клесаног квадратног блока над којим се налазио зидани стуб са одговарајућом плочом, која је, засута шутом, у целости остала сачувана. Пред часном трпезом изнад равни пода, који је био од заглачаног малтера, стајала је у виду степеника, дебља фино клесана камена плоча за свештенослужитеља, која је са предње стране полукружно обликована. Малтерни под, сличан ономе у олтару, постојао је и у певницама. За разлику од ових простора у централном и западном травеју, судећи према дислоцираним налазима, постојао је под од већих камених плоча.

Зидови цркве грађени су са оба лица мањим грубо клесаним квадерима љутог кречњака сложеним у редове, међу које су ради изравнавања местимично убациване плоче шкриљца. Унутрашњу испуну зидова чинио је ситнији ломљени камен повезан са доста белог кречног малтера. Делови зиданих конструкција који су захтевали прецизнију клесарску обраду, какав је случај са пиластрима, као и олтарском преградом, грађени су квадерима сиге. О горњим, сада порушеним конструкцијама цркве, као и о каменој пластици која је украшавала ово здање, обиље података пружили су налази из шута. Велика количина сводара сиге нађених у простору наоса сведочи о конструкцији свода, док уломци венаца, конзола и профилисаних делова прозора пружају могућност да се уз неке хронолошки и територијално блиске аналогије доста поуздано замисли изглед целине овога храма.

Црква није имала куполу, већ су сва три травеја била засведена јединственим сводом од тесаника сиге, који је био ојачан са два лука ослоњена на пиластре. Може се претпоставити да је сводна конструкција била готичког типа, преломљена у темену, какав је случај у цркви манастира Сопотнице код Гораждa, као и у неким другим мањим храмовима грађеним у областима под влашћу Косача.[20] На основу налаза бројних уломака, посебно оних који потичу са пиластара, може се закључити да је прелаз у свод био наглашен профилисаним венцем. Нема елемената за претпоставку да су се уз бочне зидове источног и западног травеја налазили прислоњени луци ослоњени на пиластре. Над певничким просторима постојали су нижи полуобличасти сводови, управни на подужну осу цркве, покривени двосливним крововима, који су се на северној и јужној фасади завршавали троугаоним фронтонима, као што је то био случај и са главним сводом. На основу откривених фрагмената пластике може се прилично верно замислити особен изглед подстрешја крова цркве. Ту је постојао низ мањих конзола исте једноставне профилације, над којима се није налазио уобичајени фриз аркадица,

20 В. Ј. Ђурић, Црна Гора у доба господара Косаче, у: *Историја Црне Горе* 2/2, Титоград 1970, 442-462.

већ само хоризонтални профилисани венац украшен клесаним мотивом тордираног ужета.

Положај и изглед прозора цркве могу се готово сасвим поуздано одредити према сачуваним траговима на преосталим деловима зидова, као и налазима одговарајуће камене пластике. Највећи прозор, особен по своме облику, налазио се у темену апсиде. Имао је натпрозорник профилисан у виду трифоре са луковима који се међусобно додирују, што је искључивало постојање подеоних стубића. На певницама су очувани трагови мањих правоугаоних прозора скромније профилације. Поред ових прозора, чији је положај тачно одређен, постојала су још четири прозора чије се некадашње место и облик могу одредити на основу налаза њихових клесаних, декоративно обликованих уломака окривених у шуту. Ови налази указују да су источни и западни травеј били осветљени са по два прозора. Прозори који су се налазили у структури бочних зидова источног травеја бејаху једнако обрађени (сл. 6). У питању су били једноделни прозори са преломљеним шиљатим луком и пластичном декорацијом клесаном у духу готике. Прозори истог облика, а по свему судећи и истих димензија, постојали су и у оквиру одговарајућих зидова западног травеја. За разлику од претходних, њихова пластична декорација је била знатно скромнија.

У оквиру западног зида налазио се релативно узан, висок портал са једноставним фино клесаним оквиром од блокова меког пешчара. Пред овим порталом налазило се масивно постројење истовремено грађено са црквом и у конструктивној вези са њеним западним зидом. Ова по много чему неуобичајена конструкција састојала се од мањег, вероватно, засведеног вестибила и два истурена пилона на које је такође, по свему судећи, била ослоњена сводна конструкција. Целовит изглед овог постројења, које је без сумње имало функцију звоника, тешко је замислити, будући да због специфичног облика нема ближих аналогија. На основу велике концентрације шута уз његове остатке, која је управо ту највећа на простору целе рушевине, дало би се закључити да је било знатне висине (сл. 7).

Гроб великог војводе Сандаља Хранића налазио се уз јужни зид западног травеја, на традиционалном месту намењеном сахрани ктитора. Био је то обичај столећима практикован у земљама византијског православног света и посебно доследно поштован у српским земљама.[21] Војводин гроб био је обележен стећком у виду масивне плоче на постаменту, тежине око 2,5 тоне, брижљиво клесане од једног монолитног блока, али без икаквих декоративних детаља (сл. 8). Приликом радова 1972. године, стећак који је затечен у свом првобитном положају подигнут је и гроб је истражен.[22] Сам гроб откривен је на дубини од око једног ме-

21 M. Popović, Les Funerailles du ktitor, aspect archeologique, *Proceedings of the 21st Congres of Byzantine Studies, vol. I, Plenary Papers*, London 2006, 99-130; Д. Поповић, *Срūски владарски īроб*, Београд 1992.

22 За подизање стећка коришћена је дизалица са градилишта оближње хидроелектране «Мратиње». Гроб ктитора је откопан без присуства археолога, а истражила га је арх. Марија Радан-Јовин /подаци из Дневника радова, који се чува у документацији Института за историју уметности у Београду/.

тра у односу на раван пода, са костима покојника, које су приликом неке раније пљачке биле дислоциране и сакупљене у југоисточном углу гробне раке. На основу података сачуваних у Дневнику радова, као и према казивањима руководиоца истраживања проф. В. Ј. Ђурића, могуће је стећи основни увид о некадашњој подземној конструкцији у коју је положено тело покојника.[23] У питању је, изгледа, била правоугаона гробна комора са зидовима сачињеним од дрвених облица повезаних гвозденим клиновима и поклопном конструкцијом од сличне грађе. Посматран у целини, ктиторски гроб у цркви Светог Стефана представља веома речито сведочанство о хтењима и веровањима ктитора. Уз несумњива локална обележја, какав је надгробни споменик у виду стећка, све остале његове одлике упућују на старије узоре са подручја српских земаља. Не залазећи у детаље, овом приликом желимо само истаћи закључак да је стећак намењен обележавању гроба ктитора био, по свему судећи, постављен још приликом грађења цркве, будући да је његово накнадно уношење у завршени храм било практично немогуће.

Осим гроба ктитора, у наосу је изгледа било још гробних укопа. Нажалост, истраживања у унутрашњости храма испод равни пода вршена су само местимично и то до дубине од свега 0,40-0,60 m, те се у том смислу не располаже довољним подацима. Приликом ископавања гроба ктитора уочена је даље према истоку још једна гробна конструкција, која је остала неистражена. Такође, ка северном зиду наоса откривен је један мањи "преврнути стећак са дечијег гроба", како су то забележили истраживачи у Дневнику радова.

Испред првобитног храма у једној познијој фази, по свему судећи, временски веома блиској, дограђена је пространа припрата правоугаоне основе, унутрашњих димензија 8,80 x 7,50 m. У њен источни зид уклопљени су пилони супструкције звоника, што је изгледа условило и знатно већу дебљину овога у односу на остале зидове припрате (уп. сл. 7). Дограђени зидови својим опусом не разликују се битно од оних првобитне цркве, осим што су грађени нешто мањим полуобрађеним блоковима камена. Млађа припрата није била засведена, што се могло закључити на основу анализе очуваних зидова, као и налаза из шута. Имала је, по свему судећи, равну стропну конструкцију ослоњену на масивне греде које су лежале на конзолама дуж северног и јужног зида (сл. 9). Ове конзоле битно се разликују од оних које су откривене у шуту првобитне цркве, како својим већим димензијама тако и пластичним украсом. У оквиру откривених зидова припрате налазе се остаци три портала, са западне, северне и јужне стране, чији су оквири имали пластичну декорацију. Главни, западни портал, сачуван само до висине мање од једног метра, имао је довратнике са пластичним украсом који подсећа на једноставнију варијанту моравског преплета. Пластични украс северног портала није сачуван *in situ*, али богато профилисани уломци неких камених оквира могли би потицати са овог, сада веома разрушеног улаза. Најбоље очуван остао је јужни портал који је накнадно био зазидан (сл. 10). Имао је богато профилисане довратнике са клесаним орнаментом трака у виду тордираног ужета

23 Д. Поповић, наведено дело, 134.

између којих се налазио мотив "јајастог штапа". О положају прозора припрате, током истраживања није се дошло до поузданих података. Декорацији прозора сигурно одговарају неки уломци пластике, али се њихов изглед као ни положај не могу ближе одредити. Судећи према налазу једног мањег полукапитела откривеног недалеко од југозападног угла припрате, могло би се наслутити да се у оквиру њеног западног зида налазила нека бифора. С обзиром на могући положај равне стропне конструкције, прозор у облику бифоре није се могао налазити изнад портала, већ би се пре могло претпоставити постојање два бифорна прозора са бочних страна главног улаза у припрату.

Под у унутрашњости припрате није сачуван, али судећи према налазима уломака из шута, могло би се закључити да су га чиниле обрађене камене плоче нешто мањих димензија од оних из наоса цркве. Ниво испод равни пода није истраживан, али постоје доста поуздане индиције да је и у простору припрате вршено сахрањивање. На то би указивали дислоцирани уломци који потичу од три до четири мања стећка.

Осим припрате уз првобитну цркву уочена је још једна накнадна доградња. Са њене северне стране, уз западни травеј и бочну страну певнице дограђена је једна посебна мања гробна капела димензија 3 x 2,5 m, са улазом уз спољни северозападни угао наоса. Њени зидови знатно су слабије грађени од осталих делова храма и, по свему судећи, нису могли носити сводну конструкцију. У средишту ове гробне капеле некада се налазио већи стећак од кога су преостали само уломци. Значајно је запажање истраживача да су ови уломци откривени у равни некадашњег пода, испод високих наслага шута, што би указивало да је стећак разбијен и девастиран гроб који се под њим налазио пре него што је започело рушење цркве.

Уз гробове који су се налазили у наосу, припрати и северној капели, сахрањивање је вршено и на простору око саме цркве, делом уз западни зид, а посебно са јужне стране где је испод слојева шута откривено десетак стећака.

Цела унутрашњост цркве Светог Стефана била је украшена фрескама. Доста ситних фрагмената живописа откривено је у шуту не само првобитне цркве већ и припрате, а такође их је било и у северној гробној капели. Сви су истог квалитета, сликани на малтеру једнаке структуре, што наводи на помисао да је осликавање обављено у једном наврату, после изведених доградњи. На откривеним фрагментима углавном се могу препознати тамноплаве позадине некадашњих композиција и бордуре сликане цинобером. На више фрагмената сачувани су делови, односно поједина слова српских ћирилских сигнатура. На више фрагмената који би могли потицати са ореола или делова одежди, уочени су трагови златних листића, што би указивало на богатство и репрезентативност фресака које су красиле задужбину великог војводе Сандаља Хранића. Остаци са траговима инкарната или неких детаља који би помогли ближем стилском одређењу некадашњег живописа били су изузетно ретки. Ту је од посебног значаја део главе са коврцама косе које указују на стил и могуће порекло сликара, о чему ће даље бити речи. На откриве-

ним деловима зидова сачувано је веома мало површина са остацима живописа. То су углавном доње зоне сликаног сокла. У олтарском простору преостали су трагови сликане драперије (сл. 11), а у јужној певници имитација мермерне облоге са инкрустацијама. Једини детаљ композиције са фрагментима фигура светих ратника откривен је на јужној страни пролаза, односно вестибула између наоса и припрате. Нажалост, документација о овом налазу није сачувана.

Пре покушаја прецизнијег датовања цркве Светог Стефана и сукцесивних доградњи потребно је размотрити порекло њене архитектуре, стилске одлике камене пластике и остатака живописа. Такође, настојаћемо да детаљније разјаснимо функцију овог знаменитог храма и проникнемо у намере ктитора које су претходиле његовом подизању.

Обликом своје основе једнобродног храма подељеног на три травеја са правоугаоним певничким просторима, црква Светог Стефана се ослања на традиције старијег рашког градитељства, што је у раздобљу у коме настаје представљало значајну новину. У Србији последњих деценија XIV и почетка XV века доминантни план цркве био је триконхос заснован на светогорским узорима. Одлука ктитора, великог војводе Сандаља, да својој задужбини да обличје старијег рашког наслеђа, у временима када су српске земље биле разједињене и изложене притисцима спољних непријатеља, имала је без сумње дубље значење. Ослањањем на старије традиције, што се огледа и у храмовној посвети св. Стефану, покровитељу државе и династије Немањића,[24] ктитор је исказивао тежњу ка јачем утемељењу своје власти у областима које су у предходном раздобљу биле део српске државе. Подизањем задужбине и надгробног храма намењеног свом вечном покоју, Сандаљ се сврставао уз своје предходнике, српске владаре и велможе. То показује и избор традиционалног положаја за место сахране уз јужни зид западног травеја, као и за живота припремљено гробно место. Значајну улогу и важан узор у тим хтењима, као што је то давно уочио проф. В. Ј. Ђурић, имао је манастир Милешева, који је током прве половине XV века, све до турских освајања, био у области под влашћу великог војводе Сандаља и његовог наследника херцега Стефана.[25] Ово знаменито светилиште са гробом св. Саве било је православно духовно средиште државе Косача, што је исказано и у титули Сандаљевог наследника – "херцега од св. Саве".

За разлику од основне идеје и плана цркве утемељених на рашким традицијама, одлике њене архитектуре показују и друге утицаје. Ту је од пресудног значаја било ангажовање градитеља, који су, без сумње, потицали са приморја, што је нашло свога одраза како у конструктивним решењима тако и у декоративној пластици. Начин грађења зидова и претпостављени облик готичког свода сличан ономе из Сопотнице, имају своје узоре у градитељству јадранског поморја. Изостанак куполе над централним травејем, карактеристичне за рашко градитељство, можда

24 М. Ћоровић-Љубинковић, Одраз култа св. Стефана у српској средњовековној уметности, *Старинар XII*, Београд 1961, 45-56.

25 В. Ј. Ђурић, Милешева и дрински тип цркве, *Рашка баштина 1*, Краљево 1975, 18.

би се могло најлакше протумачити чињеницом да таква врста конструкције није била блиска неимарима са Приморја, те стога тешка за извођење.

Анализа остатака камене пластике са декоративним елементима рађеним у духу позне готике такође указује на учешће приморских клесара. Орнаментални мотиви са пластике прозора и портала цркве Светог Стефана, као што су "жиока на рабош", "дијамантски низ", "јајасти штап" и "тордирано уже" чести су на позноготичким споменицима прве половине XV века у приморју, посебно у Дубровнику као најближем узору. Међутим, неки орнаментални детаљи на каменој пластици, посебно на великим конзолама за које смо претпоставили да су носиле стропну конструкцију у припрати, по мотивима и извођењу, блиски су локалним остварењима познатим са декора стећака. Овде ваља указати и на једну појаву која нема ближих аналогија у сакралној архитектури на нашем подручју. У питању је решење подстрешја цркве Светог Стефана са низом конзола над којима је хоризонтални венац. Овакво решење кровне стрехе уобичајено је у профаној стамбеној архитектури, како готике тако и познијих епоха у Дубровнику и у нама ближим областима Медитерана, али није уобичајена када су у питању подстрешја сакралних грађевина. Шта је условило овакво неуобичајено решење, остаће нам непознато, мада се не би могла искључити ни могућност да је првобитно замишљени аркадни фриз било тешко извести услед недостатка обучених мајстора, па се прибегло једноставнијем решењу.

За подизање своје задужбине велики војвода Сандаљ користио је приморске зидаре и клесаре, будући да у областима којима је он владао није било градитеља вичних подизању монументалнијих здања.[26] Мада грађење цркве Светог Стефана није оставило трага међу сачуваним архивским документима, нећемо погрешити ако закључимо да су њени неимари стигли из Дубровника. На то би могли да укажу неки посредни сачувани подаци који се односе на Сандаљев Соко град у Конавлима. Наиме, ту је 1421. године, по налогу великог војводе, за грађење цркве био унајмљен дубровачки мајстор Михоч Радишић са својим помоћницима.[27] У истом утврђењу, неколико година раније, на грађењу цистерне са бунаром био је ангажован дубровачки зидар Антун са сином Вицом.[28] Управо тада, крајем друге деценије XV века, грађена је и Сандаљева палата у Дубровнику. Имајући све ово у виду, логично бисмо могли претпоставити да је у истом овом раздобљу, ако не и нешто раније, грађена и црква Светог Стефана крај главног замка и "столног места" Косача, уз ангажовање дубровачких неимара, који су можда већ радили неки посао по налогу великог војводе.

Претпоставке о пореклу архитектуре и неимарима цркве Светог Стефана могла би да допуне и нека запажања заснована на анализи преосталих трагова живописа. Мада је узорак којим располажемо изузетно мали, на неким детаљима се ипак препознају готички утицаји, посебно на раније поменутом фрагменту

26 В. Ј. Ђурић, *Историја Црне Горе 2/2*, 459-460.

27 С. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoleća u Dubrovniku*, Zagreb 1947, 93.

28 Исто, 52.

главе анђела са косом у коврџама. То би указивало на могућност да је осликавање цркве Светог Стефана са дограђеном припратом било поверено такође неком од приморских сликара. Мада су писани извори у том смислу веома оскудни, од изузетног значаја је податак да је дубровачко Мало веће јуна 1429. године, на хитан Сандаљев захтев, у службу великом војводи упутило Цивана Угриновића, свог тада најбољег сликара. Посредно се може закључити да је он на том послу остао готово годину дана.[29] У које место је отишао и шта је радио, остало је непознато. Није искључено да је управо њему тада било поверено осликавање војводине задужбине под соколским замком. Сандаљ се са способношћу Угриновића упознао приликом осликавања војводине палате у Дубровнику током зиме 1427-1428. године. Према речима В. Ј. Ђурића, "био је то уметник изузетног дара, који је Дубровником проносио стил у којем су се византијски облици у срећној сразмери преплитали са готичким, на начин пронађен век раније у радионици млетачког мајстора Паола".[30]

О времену подизања задужбине великог војводе Сандаља Хранића и њених познијих доградњи нема непосредних, нити сасвим поузданих података. Стилска анализа камене пластике омогућава само доста широко датовање у прву половину XV века. Нешто ужи хронолоши распон пружа 1435. година, односно време Сандаљеве сахране када је црква Светог Стефана, по свему судећи, већ била комплетно готова. Раније наведени подаци о ангажовању дубровачких неимара и могућем каснијем осликавању пружају могућност нешто прецизнијег датовања. Склони смо претпоставци да је сама црква подигнута пре краја друге деценије XV века. Међутим, остаје отворено питање које тек треба разматрати, да ли је топоним Шћепан Поље, који је први пут забележен 1419. године, настао у вези са посветом цркве, како се то обично сматра, или је можда и старији. Тешко је поверовати да је поље под соколским замком добило име одмах након подизања Сандаљеве задужбине, која према ономе што показују њене рушевине не би могла бити старија од друге деценије XV века.

Доградња припрате могла је уследити убрзо након завршетка самог храма, на шта би указивала стилски уједначена и готово истоветно клесана пластика. Разлоге за дограђивање припрате могли бисмо протумачити жељом ктитора да његова задужбина и гробни храм постане породични маузолеј. На овакву претпоставку наводи чињеница да је у припрати постојало неколико гробова обележених стећцима, као што је то био случај и са самим гробом ктитора. Уколико прихватимо могућност да је храм осликаван крајем треће деценије XV века, и то једновремено црква са припратом, 1429. година била би *terminus ante quem* за изведену доградњу.

За разлику од припрате, за временско одређење дозиђивања северне гробне капеле нема поузданих елемената. Сам положај овог параклиса, посебно његовог улаза, наводи на помисао да је настао пре доградње припрате, будући да му је

29 Ј. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII-XVI века*, Београд 1952, 79.

30 В. Ј. Ђурић, *Историја Црне Горе 2/2*, 463.

прилаз подизањем њеног источног зида у значајној мери био отежан. Са друге стране, будући да не знамо ко је почивао испод монументалног, сада уништеног стећка, тешко би се могло уопште расправљати о побудама да се овако уобличи једно гробно место. Без сумње, ту је почивао неко од значајнијих чланова породице Косача, можда један од Сандаљеве браће, али се не би могла искључити ни могућност да је овде у питању једна од познијих сахрана из времена војводиног наследника, херцега Стефана.

На простору у непосредној близини цркве Светог Стефана нема трагова стамбених објеката монашке заједнице, што поуздано сведочи да је Сандаљева задужбина служила као мирски, а не манастирски храм. У равни Шћепан Поља, северно од цркве, лежало је подграђе Соколског замка са "спољним двором" великог војводе Сандаља у коме је издата повеља Дубровчанима 1419. године, као и резиденцијални комплекс његовог наследника. Трагови објеката некадашњег подграђа са дворовима, који се наслућују на ширем комплексу у средишњем делу Поља, тек чекају своје истраживаче.

После турског запоседања Соколског замка црква Светог Стефана је опустошена а потом спаљена, којом приликом јој је био и скинут оловни кровни покривач. О овом пустошењу сведоче слојеви гари изнад нивелета подова као и трагови истопљеног олова. Након тога почело је зарушавање зидова, уз намерна рушења и разношење камене грађе, док цело здање није ишчезло под високим наслагама шута.

Црква на Заграђу

Друга црква у ширем комплексу Соко града налази се изнад Шћепан Поља, на једном седластом гребену у подножју узвишења на коме стоје остаци бедема Сокола – некадашњег замка са "славним двором" херцега Стефана. Мештани из оближњих кућа засеока Заграђе ово релативно добро очувано здање називају "Манастир". Према резултатима ранијих истраживања,[31] што је потврђено и у току археолошких ископавања 1972. године, ова црква је препозната као задужбина херцега Стефана Вукчића Косаче. У време када започињу истраживања, почетком седамдесетих година XX века, рушевине цркве су затечене без крова, са делимично обрушеним сводом изнад олтарског простора и тешко оштећеном западном фасадом. Са северне стране храма уочавали су се веома урушени зидови једног позније призиданог уског параклиса. Простор око цркве био је засут насипом земље и шутом. У унутрашњости цркве затечен је један оштећен и превртнут стећак и раскопано место уз северни зид, где је некада стајао.

Црква на Заграђу, уз оближњи храм Светог Стефана, представљала је једно од највећих сакралних здања подигнутих у земљама Косача (сл. 12). Спољна дужина јој је 16 m, ширина у равни источног зида је 9 m, западног око 7 m, док јој је висина досезала 11 m. Једнобродног је плана који се постепено сужава ка западу, слично Милешеви, и надвишена је куполом необичног облика и својеврсне

31 М. Ковачевић, наведено дело, 224; В. Ј. Ђурић, *Историја Црне Горе 2/2*, 450-452.

конструкције. Унутрашњост храма подељена је на три травеја. Олтарски простор, одељен од наоса зиданим иконостасом је најшири и завршава се изнутра полукружном, а споља тространом апсидом. Проскомидија има у источном зиду полукружну нишу, а ђаконикон четвртасту у бочном јужном зиду. Овај простор био је засведен необичном и сложеном конструкцијом, која се на основу очуваних остатака могла у целости сагледати. Над средишњим делом олтара постојао је подужни у темену преломљени готички свод, који се источно ослањао на зид изнад апсиде, а западно на бочне стране зиданог иконостаса. Над просторима за проскомидију и ђаконикон налазили су се попречни сводови, са једне стране ослоњени на источни зид, а са друге на пиластре и зидану олтарски преграду. И оба ова свода су била готичког профила, благо преломљена у темену.[32] Западни травеј, који је за око два метра ужи, увучен је споља и унутра у односу на централни травеј, односно поткуполни простор. Засведен је подужним готичким сводом, сличном оном над средишњим делом олтара.

Пространи правоугаони централни простор наоса, нешто издужен у правцу север-југ, надвишен је куполом особеног конструктивног склопа (сл.13). Тамбур почива на бочним зидовима, ослоњен на по три лука, од којих су два горња истурена тако да образују квадратну основу за кубе. Источни лук под кубетом полази са пиластара, а онај са супротне стране представља чело свода над западним травејом. Између поткуполних лукова су велики пандантифи. Изнад сваког од њих су по две тромпе, између којих је по један узан прозор, изнутра полукружно засведен, а у равни спољњег лица са натпрозорником готичког типа, преломљеног у темену. Конструкцијом пандантифа и тромпи начињен је прелаз у кружну основицу калоте. Зона са тромпама и прозорима одвојена је венцем од калоте кубета, над којим се налази дванаест плитких, шиљато завршених аркада.

Када се посматра купола са спољне стране, уочава се да почива на истакнутом осмостраном кубусу који наткрива цели централни травеј. Ширина овог кубуса истиче се само на бочним странама цркве, док се у оси храма утапа у подужни двосливни кров. Над кубусом је ниски осмострани тамбур са раније поменута четири прозора, који носи калоту кубета. Поред ових уских отвора на куполи, унутрашњост цркве била је осветљена са још два мања прозора на источном и западном калкану, као и нешто већим лучно засведеним прозорима који су се налазили у оквиру олтарске апсиде и јужног зида поткуполног простора.

Црква је грађена грубо клесаним каменим квадерима кречњака средње величине, полаганим у редове. Боље обрађени већи тесаници уграђени су у углове храма и олтарску апсиду, а њима је већим делом била обложена и западна фасада, чија је оплата остала сачувана само у нижим зонама. У структури зидова у више равни налазиле су се доста густо постављене дрвене арматуре – сантрачи. Зидови су били солидно утемељени нарочито према падини са источне стра-

32 Сводне конструкције над олтарским простором реконструисане су у својим изворним формама после истраживачких радова 1973. године, а том приликом обновљени су и оштећени делови олтарске преграде.

не, где супструкцију споља тростране апсиде чини четвртасти постамент. Уз то, као занимљива посебност, могло се уочити и да је лице чеоног зида апсиде благо укошено ка западу, што је вероватно било условљено тежњом да се обезбеди њена што боља стабилност. За разлику од зидова, сводови и купола су у целости били грађени тесаницима сиге, а од истог материјала била је и зидана олтарска преграда.[33]

Средиште западне фасаде било је рашчлањено једном већом полукружно завршеном лезеном у чијем се средишту налазио портал надвишен полукружном нишом (сл. 14). Лице зида у овој ниши, које је у целости остало очувано, грађено је уочљиво ситнијем слогом камена што, без сумње, указује да је било предвиђено за прекривање фреско малтером и осликавање. Портал цркве, судећи према налазима из шута, имао је једноставно обрађене довратнике од локалног пешчара,[34] истог квалитета као што је онај од којег је клесана пластика оближње цркве Светог Стефана. Од истог камена су вероватно били рађени и оквири прозора цркве на Заграђу који, нажалост, нису сачувани.[35] Приликом истраживачких радова 1972. године, изнад чела свода са северне стране западног фасадног зида, откривена су три квадера који указују на могућност да је западни калкан био надвишен звоником на преслицу, грађеним блоковима сиге. У току ових радова недалеко од портала цркве нађени су и уломци једне плоче са уклесаним крстом на Голготи и крсним словима **ис χс**... Некадашње место ове плоче тешко је поуздано одредити, али с обзиром на место налаза, не би се могла искључити могућност да се налазила уграђена у западну фасаду (сл. 15).

Над апсидом, бочним зидовима и калканима црква је имала једноставо профилисани поткровни венац. За разлику од ових делова храма на куполи је постојао нешто сложенији и декоративније моделован венац. Судећи према налазима из шута више десетина плочасто клесаних сига делтоидног облика, могло се закључити да је подстрешје куполе имало такозвани "тестерасти венац", уобичајен у позновизантијској архитектури, где је по правилу рађен од опека.

Посматрана у целини својим чисто изведеним површинама и великим масама без пиластара и пластичног украса, црква на Заграђу деловала је монументално и доста тешко (сл. 16 и 17). Својим особеним спољњим изгледом, али и унутрашњом обрадом зидова, о чему ће даље бити речи, она се унеколико разликује од сакралног градитељског наслеђа у српским земљама средњега века, што захтева посебну анализу.

33 Црква је у целости обновљена крајем деведесетих година XX века. Том приликом сачувано оригинално фасадно зидање тесаницима сиге на постаменту и тамбуру куполе замењено је новим тесаницима кречњака, истог квалитета са оним на бочним фасадама, чиме је у многоме измењен првобитни изглед храма. Након тога црква је покривена оловним лимом, а унутрашње површине зидова су омалтерисане, при чему је уклоњена сва првобитна малтерна оплата, местимично очувана.

34 У питању је врста пешчара позната под локалним називом «миљуга» који се вади у ближој околини.

35 У току реконструкције цркве прозори су произвољно обновљени у облицима који нису примерени оригиналној архитектури цркве. Измењени су и прозори на куполи, који су, уместо јединог сачуваног са преломљеним луком, обновљени са полукружним натпрозорницима.

Зидне површине у унутрашњости цркве, за разлику од спољашњих, оживљене су извесним пластичним и архитектонским решењима, за која се може сматрати да су настала у намери да се боље припреме оквири за смештај композиција живописа. Цела доња зона бочних зидова поткуполног простора, наглашена је кордон венцем, под којим је низ плитких полукружних аркадица, намењених, по свему судећи, посебом наглашавању поворке стојећих фигура светитеља. Тај низ се продужавао и на зидани иконостас, где су аркаде изнад венца обликоване у виду плићих ниша (сл. 18). У том низу над царским дверима је већа ниша са благо преломљеним луком, а са њених бочних страна по три мање, полукружно обликоване. У доњем делу иконостаса, испод венца су троја врата са полукружним луковима, шире царске двери у средини и бочне нешто уже. Између њих је по једна велика плитка ниша где би требало да буду осликане престоне иконе. На бочним зидовима западног травеја у доњој зони су по две широке аркаде, а изнад њих једно веће поље омеђано плитким прислоњеним луком. Оквири за фреско композиције у виду аркада малих димензија налазе се над пандантифима, у тамбуру и доњем делу калоте куполе. Мада је црква на Загрђу припремана за израду живописа, њена унутрашњост никада није била осликана. На зидним површинама остали су очувани само фрагменти белог кречног малтера без трагова боја.

Приликом археолошких истраживања у унутрашњости цркве, испод танког слоја насипа и стајског ђубрета,[36] откривена је добро очувана подлога некадашњег пода рађена од истуцаног набијеног пешчара од кога су биле клесане и правоугаоне подне плоче. Поред налаза из шута, неколико подних плоча нађено је *in situ*. Будући да је црква грађена на терену који је у паду од запада ка истоку, раван пода у цркви је за два степеника била нижа у односу на праг портала и ниво тла са те стране. За наша разматрања од посебног је значаја чињеница да је поменута подлога пода недостајала само на мањем делу уз северни зид. У време када се црква налазила у рушевинама тај простор је раскопан од стране "трагача за благом", а надгробни споменик, који је ту очигледно стајао, преврнут је и дислоциран ка средишту поткуполног простора. Према сачуваном фотоснимку из 1959. године преврнути споменик-стећак је још увек у целости био сачуван. Неколико година касније забележено је да се ту налази "преврнут и оштећен надгробни споменик у облику стећка, без икаквог пластичног украса. Постоље је поломљено и његови делови су у близини".[37] Приликом археолошких истраживања о којима је било речи, у јами где је подна подлога била оштећена, уочен је грађевински шут са уломцима подних плоча, али нису откривени никакви трагови сахране, односно гробне конструкције, нити је било налаза људских костију. На основу ових резултата могао се донети веома значајан закључак да испод стећка, који је првобитно стајао уз средишњи део северног зида поткуполног простора, није извршена сахрана, нити је у цркви уопште било вршено сахрањивање, како у време настанка, тако ни касније.

36 Рушевине цркве локално становништво је дуго користило за затварање и чување стоке.

37 М. Ковачевић, наведено дело, 223.

Након завршених археолошких истраживања делови стећка су прикупљени и уз анастилозу постављени на некадашње место уз северни зид поткуполног простора. Том приликом, како је забележено у Дневнику радова, услед трошности камена дошло је до нових оштећења. У сачуваној документацији постоји фотографија, али не и технички снимак овога стећка, који је пре неколико година у целости пострадао приликом покушаја померања ради израде новог пода у обновљеној цркви.[38]

Стећак је био рађен од ружичастог "љутог" камена некохерентне структуре, са уочљивим ласама, што је, по свему судећи, био основни разлог његовог раздробљавања приликом различитих премештања. Био је клесан доста правилно, у мери у којој је то структура камена допуштала, будући неподесна за финију обраду (сл. 19).

Споменик се састојао од два дела. Делимично укопано у земљу било је постоље клесано у виду правоугаоне плоче, приближних димензија 2,20 x 1 m и дебљине између 0,20 и 0,30 m. На њеној горњој површини било је уклесано удубљење од око 2 cm за постављање стећка димензија 1,80 x 0,70 m. Сам стећак био је клесан у виду слемењака чија висина није прелазила 0,85 m.

Према резултатима ранијих истраживања као и изложених сазнања до којих се дошло у току археолошких ископавања, значење овог надгробног споменика може се сасвим поуздано растумачити. Као што је већ раније закључено, цркву у Заграђу под Соколом, чија нам некадашња храмовна посвета остаје непозната, подигао је као своју задужбину херцег Стефан. Следећи породичну традицију као и старије обичаје из раздобља Немањића, ктитор јој је наменио значење свог гробног храма. У новој цркви, која још увек није била осликана, било је припремљено гробно место за ктитора, у овом случају уз северни зид поткуполног простора. Будуће место сахране обележено је надгробним спомеником у виду стећка-слемењака на плочастом постаменту. Стицајем несрећног следа догађаја ктиторова замисао није се могла остварити. Годину дана пре смрти херцега Стефана Турци су запосели цео источни део његове државе заједно са Соко градом, "столним местом" Косача. Када је преминуо у свом граду Новом (данас Херцег Нови) 22. маја 1466. године, до његове задужбине и гробне цркве у Заграђу под Соколом, вероватно већ похаране, више се није могло доћи. О томе, поред осталог, сведочи и њему намењено празно гробно место под стећком уз северни зид наоса цркве.

Уз цркву на Заграђу са северне стране, као што је већ речено, налазе се знатно урушени остаци једног призиданог параклиса. Локално становништво овај параклис назива "миса" и повезује са легендом да је ту била сахрањена једна од жена католкиња херцега Стефана.[39] У питању је уска дугачка капела која се пружа дуж целог северног зида цркве. Правоугаоне је основе, са малом полукружном апсидом на истоку, која се не налази на правцу подужне осе капеле, већ је поме-

38 Због немогућности обнове оригиналног стећка сачињен је елаборат за израду његове копије и постављање на некадашње место, а аутор пројекта реконструкције је др М. Поповић.

39 В. Ј. Ђурић, *Историја Црне Горе 2/2*, 452.

рена ближе северном зиду цркве. Зидови су јој били грађени од мањих тесаника кречњака у истом опусу као и зидови цркве, али су били знатно плиће утемељени, не прелази 1 m, што је вероватно и разлог њихове знатно слабије очуваности.[40] Солидније је била заснована једино боље очувана апсида капеле, која је грађена као и апсида саме цркве са четвртастим приземним ојачањем. Западни зид капеле у равни је са одговарајућим зидом цркве на чији је северозападни угао прислоњен, без међусобне грађевинске везе. Исти случај је и са њеним источним зидом. Призидана капела није била вратима повезана са црквом, већ је имала посебан улаз на западном крају свог северног зида, чији су остаци истражени у току археолошких ископавања. Откривен је оштећен праг, као и дислоцирани комади оквира портала једноставне профилације, клесани од локалног пешчара "миљуге".

На северној фасади цркве нема трагова евентуалног свода капеле нити било каквих других прислоњених конструкција. С обзиром на то, највероватнија је претпоставка да је ово призидано здање имало горњу дрвену конструкцију, односно једносливни кров који је текао од подстрешја храма и спуштао се према северу. Уколико је постојала равна дрвена таваница, њена конструкција је могла бити ослоњена само на дрвене direke постављене уз северно фасадно платно цркве. На такву могућност указују бројни налази гвоздених клинова из шута у унутрашњости капеле.

У унутрашњости капеле откривени су остаци пода од плоча пешчара који се није разликовао од онога из цркве. Простор у капели испод равни пода археолошки је истражен само у западном делу и то у ширини од око 2,5 m. Ту је уз северни зид цркве откривен гробни укоп са поремећеним остацима скелета за који је закључено да је припадао "одраслој мушкој особи" .

Црква на Заграђу под соколским замком, задужбина и несуђени гробни храм хецега Стефана Вукчића Косаче, грађена је највероватније средином XV века, али све до турског освајања није у целости била завршена. Отворено је питање да ли је било замишљено да то буде манастирски храм, што сасвим сигурно није остварено, будући да око цркве није било никаквих трагова здања у којима су могли боравити монаси.[41] То, међутим, не искључује могућност да су у њој и пре неостварених осликавања вршена богослужења. У међувремену, уз задужбински храм је дограђена посебна капела која је, изгледа, имала фунерарну намену. У том смислу поменуто народно предање и сам назив "миса" можда представљају траг историјског сећања на њену некадашњу намену. Познат је херцегов толерантан и кооперативан однос према католицима, којих је било у западним деловима његове државе. Остало је сачувано сведочанство о његовим припремама за женидбу са католкињом Барбаром од Лихтенштајна, које то потврђује. Несуђеној супрузи херцег је обећао да може остати у својој вери и имати свог свештеника. Сличне

40 Приликом радова на реконструкцији цркве и поплочавања околног простора остаци зидова капеле су порушени. Преостали су само остаци апсиде који су конзервирани.

41 После обнове цркве, у првим годинама нашег столећа, уз храм на Заграђу заснован је манастир, простор ограђен и уређен, а подигнут је и први конак.

привилегије је несумњиво имала и друга, Барбара де Пауро, са којом се убрзо после неуспеле предходне комбинације, венчао 1455. године.[42] Не би се могла искључити могућност да је управо за херцегињу Барбару дограђена северна капела у којој је она, по свему судећи, и била сахрањена након смрти на порођају 1459. године. Њен гроб се могао налазити укопан у капели уз средишњи део северног зида цркве, где се са супротне стране истог зида налазило гробно место намењено херцегу Стефану. Нажалост, тај простор испод равни пода капеле остао је неистражен, тако да ове претпоставке тек даљим истраживањима треба проверити.

Херцегова задужбина била је заснована на традицијама старијег рашког градитељства, као и оближњи нешто старији храм Светог Стефана на Шћепан Пољу, о коме је већ било речи. Иако споља не наликује на немањићке цркве XIII века, унутрашњим распоредом простора несумњиво подсећа на њих. Поткуполни простор, шири од западног травеја, одвојен је пиластрима и зиданим иконостасом од олтара, тако да се чини да су његове бочне стране примиле улогу правоугаоних певница рашких храмова. Тако је литургијска намена појединих делова у унутрашњости храма условила решења слична онима из доба првих Немањића.[43]

За разлику од основне идеје која је предодредила план храма, у архитектури цркве јасно су уочљиви елементи исламског градитељства, израженији него код иједног другог сакралног здања у српским земљама. Унутрашња конструкција поткуполног простора и кубета својим елементима и облицима, како аркада тако и лукова, делимично је преузета из оновременог исламског стваралаштва, посебно хамама и џамија. Истина, градитељ је од елемената готике и исламске архитектуре створио сопствено решење и свој израз. Међутим, ако се, споља гледајући, из грађевине издвоји централни део, намеће се неодољив утисак да је градитељу као основни мотив послужила архитектура неке истовремене џамије.

Избор оваквих архитектонских решења, по свему судећи, зависио је од могућности ангажовања добро обучених градитеља, способних да подигну херцегову задужбину, којих тада изгледа није било у држави Косача, а ни у суседној српској деспотовини, која је одбројавала последње године своје самосталности. Расположиви неимари могли су, као и раније, доћи са Приморја или сада већ и из јужних српских области, где је после турских освајања исламска архитектура узимала све више маха. Освајања и стабилизација турске власти отворили су путеве за продор исламских елемената у архитектури и њихово прихватање и у хришћанској уметности, преко мајстора који су за њих радили. Према мишљењу В. Ј. Ђурића, због појаве елемената романике, готике и ислама ваљало би претпоставити да је главни градитељ храма био занатски образован у неком нашем приморском граду, па да је, радећи веће послове за Турке, примио од њих нека врло значајна стилска и конструктивна обележја.[44]

42 **С. Ћирковић,** *Стефан Вукчић Косача*, Београд 1964, 216-218.

43 В. Ј. Ђурић, наведено дело, 451.

44 Исто, 452.

***

Задужбине Косача подигнуте уз Соколски замак, њихово столно место, о којима је овом приликом било речи, пружају нова сведочанства о овој знаменитој властеоској, односно владарској породици, посебно њиховој конфесионалној припадности. Косаче су у историјској науци готово по правилу сматране богумилима, или пак људима чија верска убеђења нису била нарочито чврста. Таква мишљења су се заснивала на чињеници да су Сандаљ Хранић, велики војвода "русага босанског" и његов наследник војвода, а потом херцег Стефан Вукчић били толерантни према богумилима, а често и окружени људима таквих верских схватања, што је била политичка реалост у времену у коме су живели и деловали. Са друге стране, непријатељи Косача су то користили да их пред западним или источним хришћанима прикажу као јеретике, што није било без последица. Речито сведочанство о томе до које мере су савременици били сумњичави и подложни лажним оптужбама је и често помињано писмо цариградског патријарха Генадија, упућено као одговор синајским монасима 1454. године, у коме их он обавештава да је херцег тек пре мало времена постао хришћанин "што јавно не показује јер се боји властеле", те га стога не треба помињати у литургији.[45] Та искривљена слика о њиховој верској припадности пратила их је не само за живота већ је наставила да опстаје и у нашем времену, и то не само у историографији већ и у текућој политици посебно после недавних ратова на овим просторима.

Порекло породице Косача везује се за подручје горње Дрине,[46] односно област која је стално била део државе Немањића, где није било, нити је могло бити "триклетих бабуна", односно богумила. Као поседници дела исконских српских земаља које су припале Босни, после несрећне деобе између бана Твртка и кнеза Лазара, чије се последице и данас осећају, Косаче су се врло брзо на тој територији осамосталиле формирајући посебност земље касније зване Херцеговином. На то је утицала и чињеница да је за разлику од централне Босне где је била утицајна богумилска јерес, становништво у земљама Косача било православно, уз известан број католика у западним крајевима. Чињеница да су области којима су владали номинално биле у оквиру босанског краљевства, где су дуго богумили били претежна владајућа структура, није битно утицала на њихово верско опредељење. Сачувана су значајна сведочанства о њиховом нескривеном ортодоксном хришћанском опредељењу. Не залазећи у појединости ове сложене проблематике која захтева посебну студију, нарочито након новијих открића и сазнања, задржаћемо се само на неким чињеницама. За време владавине великог војводе Сандаља и његовог наследника херцега Стефана, дуге готово седам децнија, подигнут је читав низ православних храмова. На том подручју током прве половине XV века долази до својеврсне "ренесансе" рашког градитељства. Према речима В. Ј. Ђурића, задужбине породице Косача издвајају се од просечног градитељства свога доба величином, понекад необичним решењима, изузетно ле-

45 С. Ћирковић, наведено дело, 215.

46 М. Динић, Земље херцега светога Саве, у: *Срйске земље у средњем веку*, 183.

потом облика и пропорција. Богатство породице и сталне везе са уметницима јужних градова Јадранског приморја, обезбедили су њиховој архитектури узлет и значај. Западњачка стилска обележја храмова Косача и готички "рукопис" клесара указују на места где су се мајстори образовали.[47]

Подизањем задужбина уз "столно место" под Соколом и храмова намењених свом вечном покоју, Косаче се исказују као последњи настављачи немањићких традиција ранијих векова у времену које је предходило коначном турском освајању српских земаља. Спомен на то њихово дело чувају храмови о којима је овде било речи и рушевине соколског замка које још увек чекају своје истраживаче.

47 В. Ј. Ђурић, *Историја Црне Горе 2/2*, 442-462; исти, *Милешева и дрински тип цркве, Рашка баштина I*, 18 -19.

PhD Marko Popović
The Archaeological Institute
Belgrade

SOKO FORTRESS ABOVE ŠĆEPAN POLJE
- a castle with foundations of Kosača family -

Summary

The residential complex above Piva-Tara confluence consisted of the castle – „Soko grad", the suburb and ruins of court churches. Medieval suburb with the church of St Stephen is situated on high elevated plateau known as „Šćepan Polje"(Stephen Field). The rocky peak prominent in surrounding area rises towards west. On this place, difficult to access, are situated the remnants of Soko fortress – former castle with a court – the „throne place" of famous noble family Kosača. There is another church, of unknown dedication, at a foot of the northern slope in Zagradje (fig. 1).

Soko fortress

The middle part of the residential complex was Soko fortress – a castle with a court of mighty family Kosača, on the top of a conical hill, connected in the eastern side by a ridge with considerably lower hill, whence the only access to the fortress was possible (fig. 2). Defence system of the castle was perfectly adapted to the terrain characteristics. On multiple places vertical rocks stood instead of stone ramparts so that there were no continuous walls. Ramparts and towers are built only on some parts where a natural defence was not enough. Protected castle area was very suitable for defence, but only the little plateau just above the eastern entrance was suitable for erecting habitation and other court buildings. There are discernible traces in terrain of some court buildings and remains of two buildings are represented by parts of chambers caved in rock. The other part of court complex was situated on the very top of the hill in the centre of defended castle area. There could be seen traces of one building with pieces of a bigger vault and possible traces of a court chapel.

There are no valid data about time when Kosača castle was built, only that it existed in 1419, when the court of the grand duke Sandalj Hranić was located in it. At any case, the rising of the original fortress should be dated slightly earlier. The main family castle has been rebuilt occasionally, especially in Herzog Stephen's time, when probably some new court palaces were built. It was destroyed shortly after Turkish conquest in 1465.

The church of St Stephen in Šćepan Polje

Under the fortress of Soko in the middle of Šćepan Polje, there are ruins of once monumental St Stephen church, founded by the grand duke Sandalj Hranić (fig. 3). It was the greatest temple built in the territories ruled in the XV century by mighty landlord family Kosača. Later on, a vast narthex was added to the church, and then a smaller parecclesion (fig. 4). The original church had one nave and cruciform plan, with slightly shoe-shaped apse in the east and rectangular choir chambers on both sides. Church interior was divided in three approximately equal bays by two smaller pilasters. Built templon separated nave from the altar which enclosed the apse and the eastern aisle (fig. 4). All three church aisles were covered with unique vault made of sandstone blocks enforced by two arches supported by two pilasters. One can suppose that vault construction was of the Gothic style, with groin vault. Discovered fragments of relief show specific outlook of under-eaves part of the church, made by a series of little consoles of the same simple profile, above which was only horizontal profiled cordon decorated by twisted cord motif.

Preserved traces on remaining wall parts, as well as finds of corresponding sculptural decoration, can positively define a place and an aspect of church windows (fig. 5). On the west wall there was relatively narrow and high portal with simple finely cut frame made of soft sandstone blocks. In front of it stood a massive construction, built contemporary with the church - remains of a bell-tower, unusually formed, whose original aspect cannot be seen completely (fig. 7 b).

The tomb of the great duke Sandalj Hranić was situated along the southern wall of the western aisle, in the place traditionally reserved for the founder's funeral. It is denoted by a stećak in the form of a massive block without any decorative details (fig. 8). Under the stećak, there was rectangular tomb chamber with walls made of wooden logs bound by iron nails and with similar cover construction. As a whole, founder's tomb in St Stephen church represents a very explicit testimony to the founder's aspiration and belief. Beside undoubted local traits, like a tombstone in the form of stećak, its all other features point to older examples from the territory of Serbian lands.

In front of the original church a vast rectangular narthex was adjoined (fig. 7 a), in some later, but approximate phase. Its flat upper construction stood on massive beams which lay on consoles along northern and southern wall (fig. 9). The narthex had three portals. The best preserved was the southern one, later walled in (fig. 10).

Yet another later addition to the original church was discerned. On its northern side, beside the western aisle and the choir-chamber, a separate little funerary chapel was added. In its centre once was a large stećak, now preserved only in fragments.

The whole interior of St Stephen church was fresco decorated. Tiny fragments of fresco painting are discovered in church and narthex debris, as well as in northern funerary chapel. A lot of fragments from aureoles or costume parts bear traces of golden foils, pointing to the richness and representative quality of frescoes. Very little of fresco painting is preserved on discovered walls, only in the lower parts of painted socle (fig. 11).

The church of St Stephen by the form of its plan is following traditions of Raška architecture. Such decision of the founder, the great duke Sandalj, had its deeper significance. By relying on older traditions, which is also evident in church dedication to St Stephen, the patron of Nemanjići`s dynasty, the ktitor expressed his tendency towards stronger establishment of his rule over territories which in the previous period were a part of the Serbian state.

Church architecture shows also other influences. Remnants of stone sculptural decoration in the late Gothic style point to a participation of coastal stone-masons, probable from Dubrovnik. The painting of St Stephen church was likely entrusted to some of coastal painters.

There are no data either when the church of great duke Sandalj Hranić was built or when later additions were erected, but stylistic analysis of stone sculptural decoration enable dating to the first half of the XV century. Judging by whole, in the time of Sandalj`s funeral St Stephen church was fully completed. The addition of the narthex could succeed shortly after, as stylistic homogenous and nearly identical sculptural decoration points.

After Turkish occupation of Soko castle, St Stephen church was devastated and then burnt, and its lead roof cover was taken down.

The church on Zagradje

The other church in Soko-grad complex is situated above Šćepan Polje, on a saddle-form reef, at a foot of a hill with ruins of a former castle with „ a famous court"of Herzog Stefan. It represented one of the greatest sacral edifices built in the lands of Kosača (fig.12). Its plan is one-nave with vast central area of the naos overtopped by dome of specific construction (fig.13). West facade is divided by larger lesene with semi-circular top and the portal in the middle. Above it, in a semi-circular niche (fig. 14), there was a plate with a cross on Golgotha and cross letters (fig. 15). Beside northern wall inside the naos stood a stećak above the tomb of the ktitor, in which, according to results of archaeological research, none burial ever happened (fig. 19). The church on Zagradje under Soko, of unknown dedication, Herzog Stefan built as his foundation. Following family tradition as well as ancient customs of Nemanjići period, the ktitor designed it for his funeral church, but this design could not be realized. A year before the death of Herzog Stefan, Turks occupied the whole eastern part of his state together with Soko grad. When Herzog died in his town Novi (to-day Heceg Novi) on 22 of May in 1466, it was no more possible to reach his foundation and funeral church in Zagradje under Soko, which was probably already devastated.

Along whole northern wall of the church on Zagradje, there are remains of a narrow long chapel, which could have upper wooden construction with one-side roof. The church on Zagradje, built in mid XV century, was not fully completed up to the Turkish conquest. In the meantime, beside the church a separate chapel was added, which, it seams, had funerary function.

Although an essential idea of the founder predestined the plan of the church according to traditions of the older Rascian architecture, the elements of Islam architecture are very visible in the church construction. Inner construction of under -dome area and a dome with arcades and arches are partly adopted from contemporary Islam building of hammams and mosques. A constructor achieved to realize his own design and his expression out of elements of Gothic and Islam architecture.

In spite of accepted standpoint about their controversial religious orientation, by building their churches beside „ the throne place" under Soko, intended to be place of their eternal rest, members of Kosača family express themselves as the last orthodox followers of ancient Nemanjići`s traditions, in the period proceeding the final Turkish conquest of Serbian lands.

1. Soko grad above Šćepan Field – situation plan (according to M. Kovačević).

2. Soko grad, castle remains with traces of court edifices - a plan (according to M. Kovačević).

3. St. Stephen church, general outlook after conservation in 1973.

4. St. Stephen church, plan with building phases.

5. St. Stephen church, the altar area (taken in 2006).

6. St. Stephen church, fragments of window lintel from the eastern aisle.

7. St. Stephen church, a) western church part with added narthex; b) western naos portal with vestibule remains under bell-tower (photograph after the conservation in 1973).

8. St. Stephen church, western aisle with ktitor`s tomb (photograph taken in 2006).

9. St. Stephen church, narthex console.

10. St. Stephen church, southern side of the church with walled in portal of the narthex (taken after the conservation in 1973).

11. St. Stephen church, remnants of fresco painted drapery in the altar.

12. The church on Zagradje – plan, longitudinal and cross-section (according to M. Kovačević, completed after research and reconstruction of the church).

13. The church on Zagradje, inner view of the dome before renovation (taken in 1967).

14. The church on Zagradje, western facade before and after renovation.

15. The church on Zagradje, fragments of a plate from western facade - graphic reconstruction.

16. The church on Zagradje, southern church side before and after renovation.

17. The church on Zagradje, northern church side before and after renovation.

18. The church on Zagradje, built altar parapet, view in 1959 and after renovation.

19. The church on Zagradje, founder's stećak alongside northern wall, view after research and anastylosis in 1973.

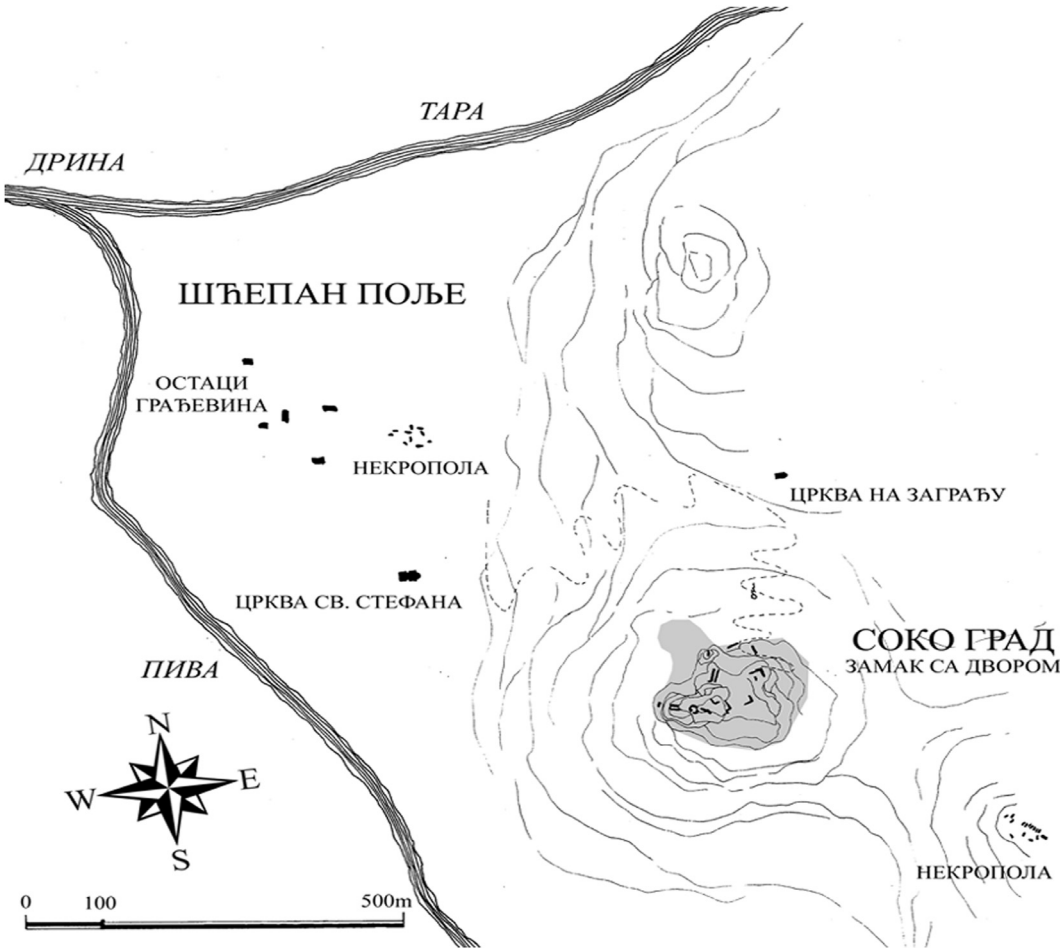

Сл. 1 - Соко ӣрад над Шћеӣан Пољем - ситуациони ӣлан (ӣрема М. Ковачевићу)

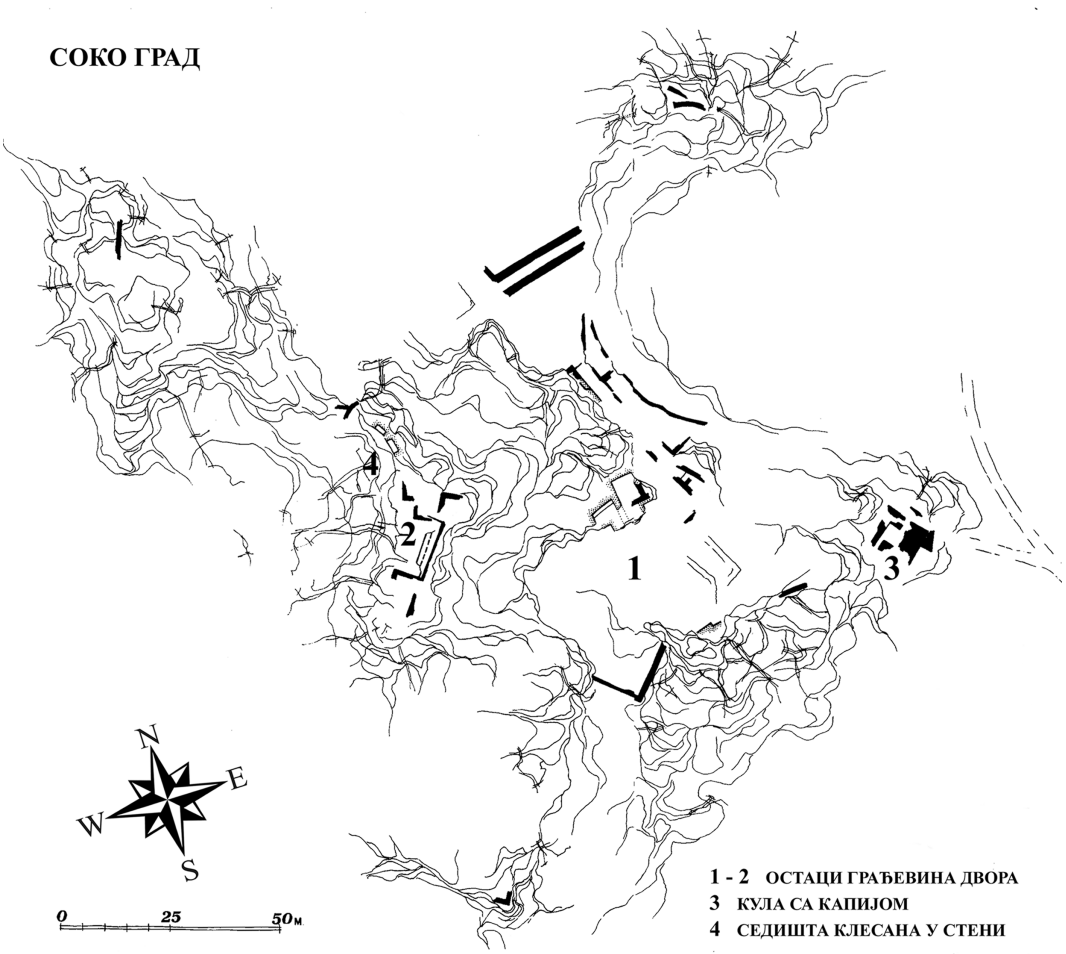

Сл. 2 - Соко ӣрад, оста̄ци замка са тра̄говима дворских здања – основа (ӣпрема М. Ковачевићу)

Сл. 3 - Црква Св. Стефана,
општи изглед после конзерваторских радова 1973. године

Сл. 4 - Црква Св. Стефана – основа са грађевинским фазама

Сл. 5 - Црква Св. Стефана, олтарски простор (снимљено 2006. године)

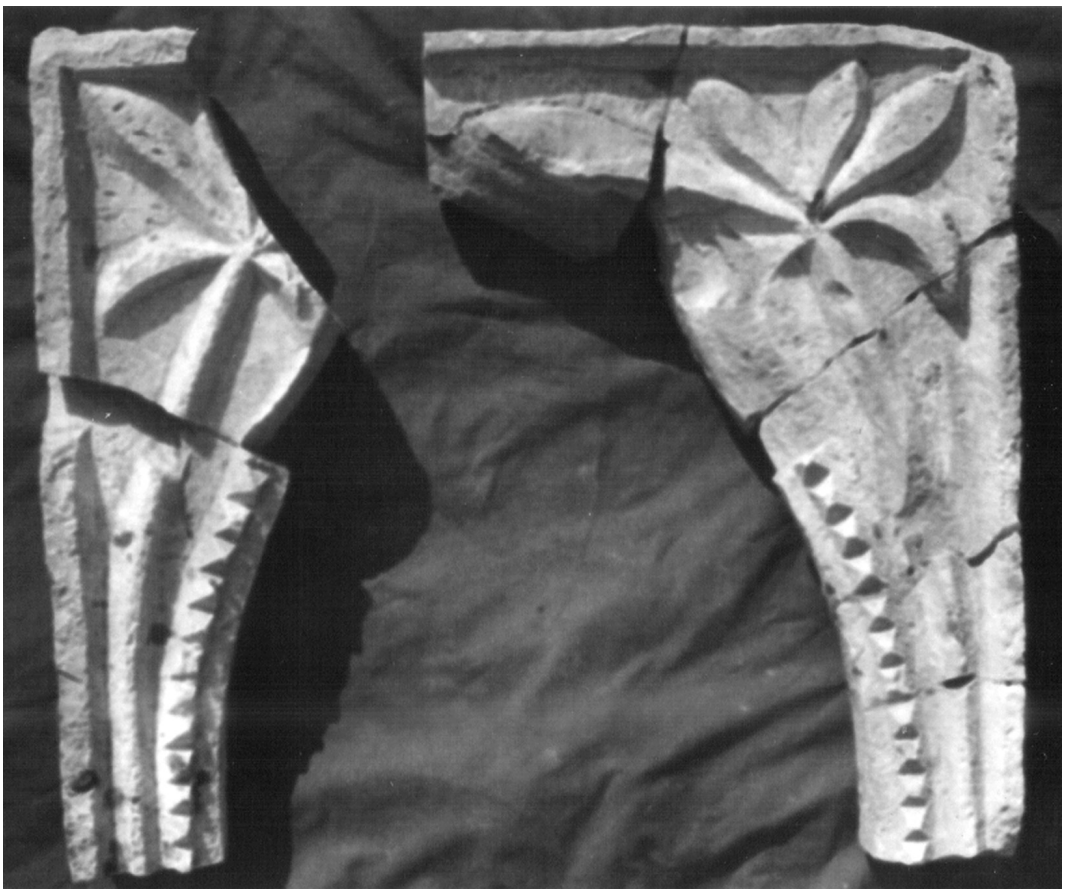

Сл. 6 - Црква Св. Стефана, делови натпрозорника са источног травеја

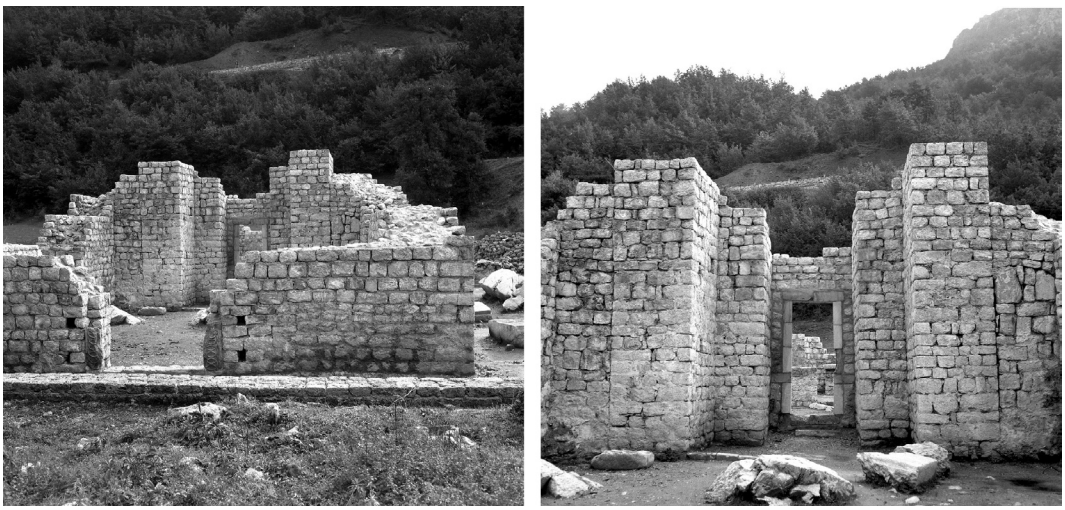

Сл. 7 - Црква Св. Стефана, а. западни део храма са дограђеном припратом, б. западни портал наоса са остацима вестибила под звоником (снимљено после конз. радова 1973. г.)

Сл. 8 - Црква Св. Стефана, западни травеј наоса са гробом ктитора (снимљено 2006. г.)

Сл. 9 - Црква Св. Стефана,
конзола из припрате

Сл. 10 - Црква Св. Стефана, јужна страна храма са зазиданим порталом припрате (снимљено после конз. радова 1973. г.)

Сл. 11 - Црква Св. Стефана, остаци фреско сликане драперије у олтару

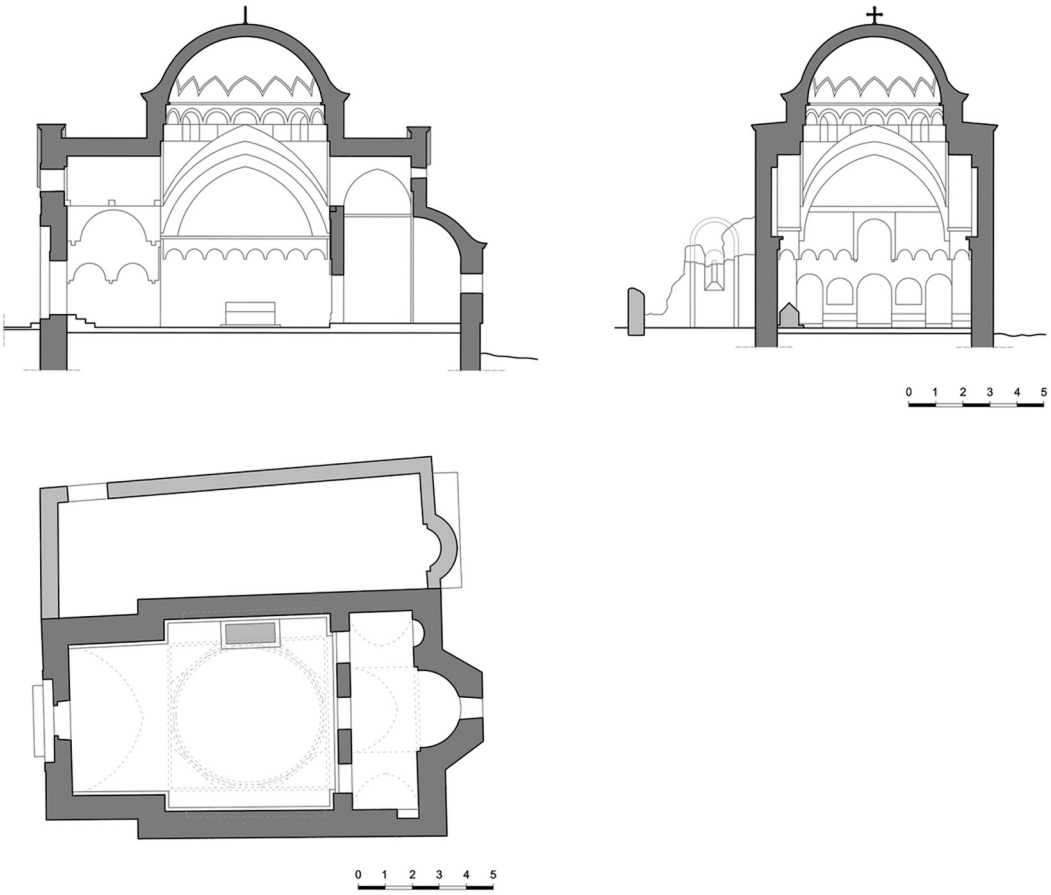

Сл. 12 - Црква на Заграђу - основа, подужни и попречни пресек (према М. Ковачевићу, допуњено после истраживања и реконструкције храма)

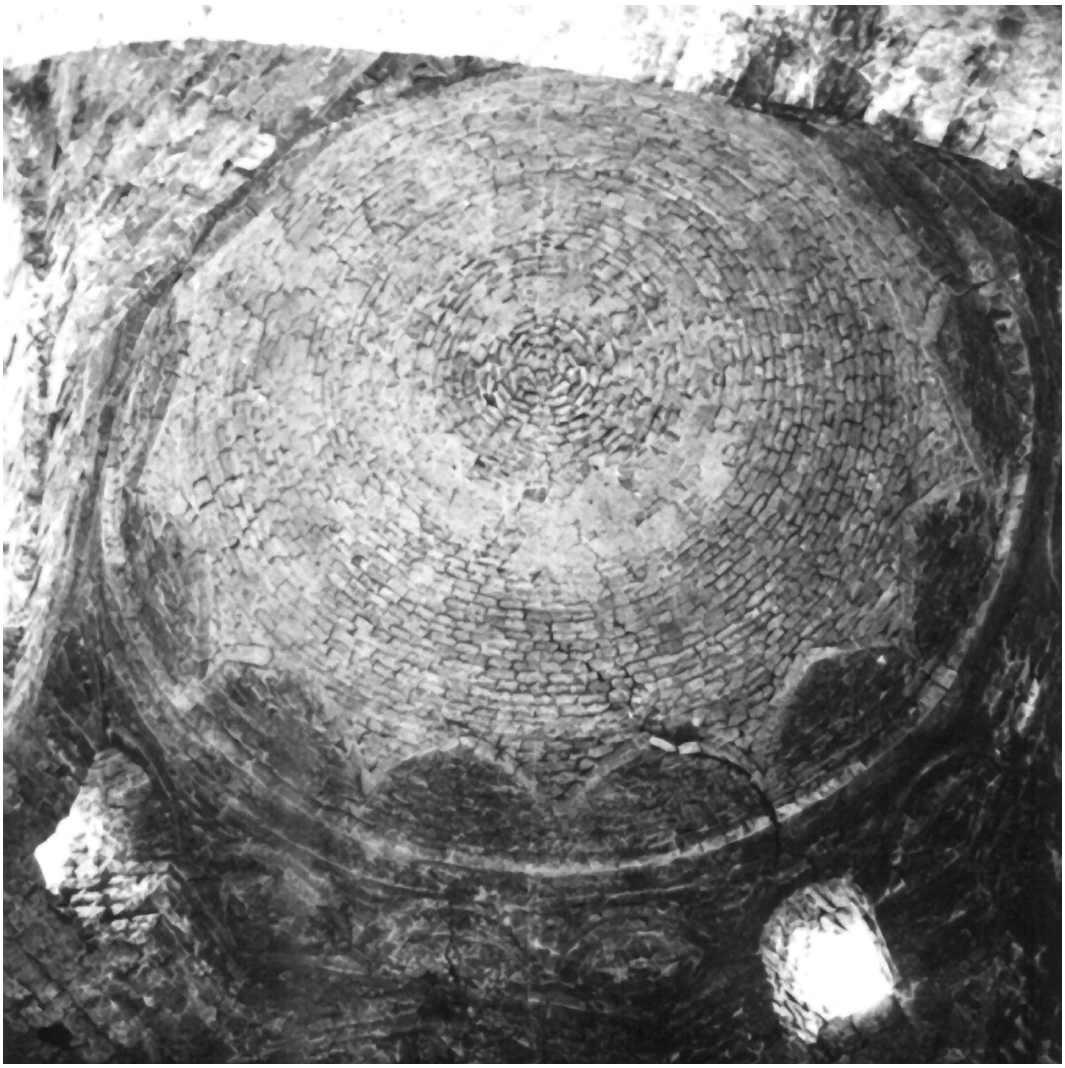

Сл. 13 - Црква на Заграђу, унутрашни изглед куполе пре обнове (снимљено 1967. г.)

Сл. 14 - Црква на Заїрађу, заїадна фасада ïре и ïосле обнове

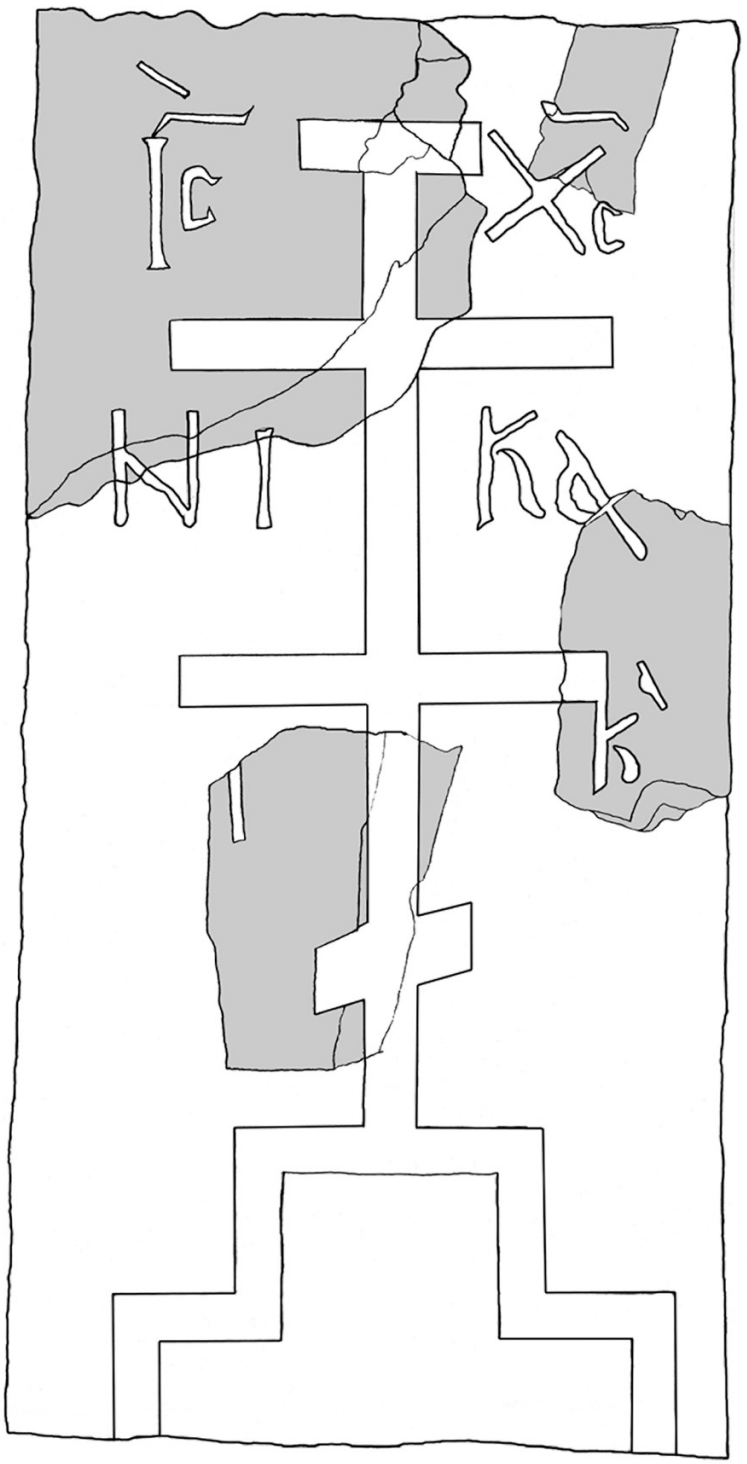

Сл. 15 - Црква на Заграђу, фрагменти плоче са западне фасаде – графичка реконструкција

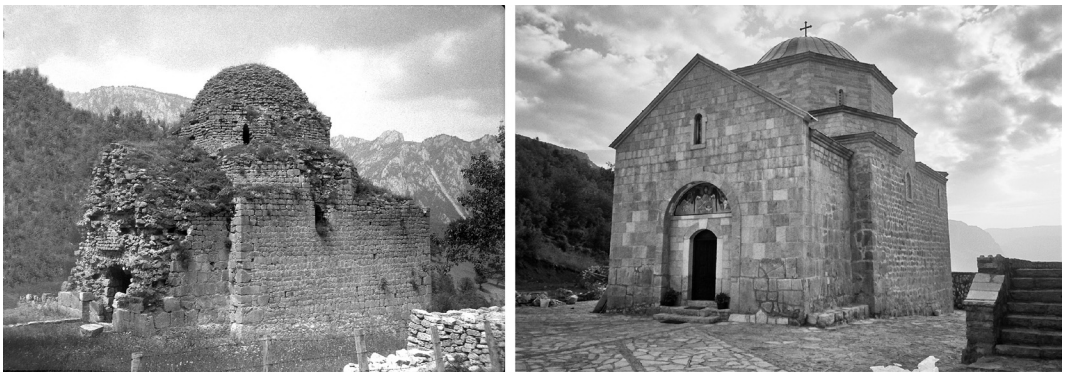

Сл. 16 -Црква на Заїрађу, јужна сшрана храма ïре и ïосле обнове

Сл. 17 - Црква на Заїрађу, северна сшрана храма ïре и ïосле обнове

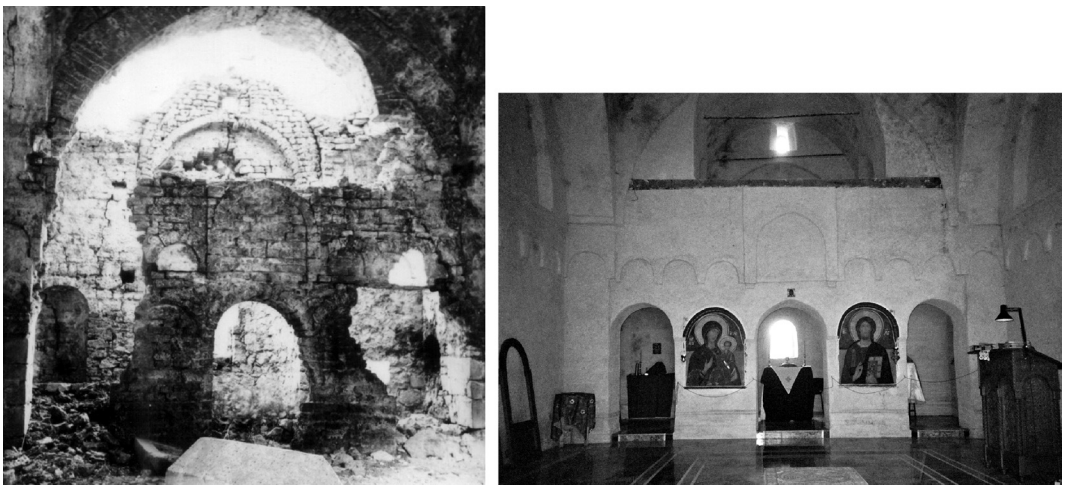

Сл. 18 - Црква на Заграђу, изглед зиданог иконостаса 1959. г. и после обнове

Сл. 19 - Црква на Заїрађу, сшећак кшишора уз северни зид, изїлед ïосле исшраживања и анасшилозе 1973. ї.

Звоник на зиду. У позадини црква у Загрању, поглед са запада